Jan van den Broek

Groningen en de Emder voorbijvaart

Aantekeningen voor een voordracht over de staatsgrens in de Eems bij gelegenheid van de Dag van de Groninger Geschiedenis

8 oktober 2016

2016

Groningen en de Emder voorbijvaart

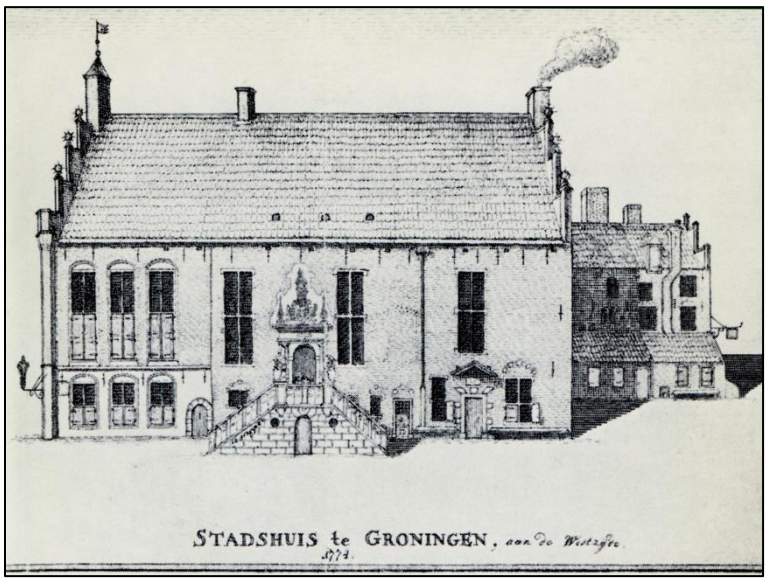

Het Groninger Raadhuis volgens Beckeringh (1774)

Het noordelijke stuk (links) is in 1443 aangebouwd.

Linksonder de secretarie, met aparte buitendeur. Het bordes met trap is van 1625. Rechtsonder de pondkamer.

De schrijfkamer bevond zich aan de noordzijde van het raadhuis, op de begane grond onder de raadzaal die op de verdieping lag.

Archiefzakken

Aan de zoldering van de schrijfkamer hingen juten zakken met perkamenten etiketten waarop stond aangetekend wat er in zat.

Hier borgen de secretarissen de stukken op die ze niet dagelijks nodig hadden maar waarvan het toch handig was als ze ze snel konden terugvinden.

Dat was bij uitstek het geval met de zaak van de 'Emder Voorbijvaart'. Daarmee werd het geschil bedoeld dat in de zestiende eeuw speelde tussen de steden Groningen en Emden. De aanleiding tot het conflict waren de klachten van Groninger schippers en handelaren over de manier waarop ze in Emden behandeld werden. Volgens het Groninger stadsbestuur handelden de Oostfriezen in strijd met het gewone recht en de bijzondere afspraken die halverwege de 15e eeuw waren gemaakt tussen Groningen en de Oostfriese hoofdeling Ulrich Cirksena.

In een zaak als deze was het hollen of stilstaan. Soms moest er dagelijks aan worden gewerkt, maar de uitwisseling van stukken kon ook gewoon maandenlang stilliggen. Vandaar dat de stukken in een zak aan de zoldering van de secretaris hingen.

In verband met de inventarisatie van het oude stadsarchief heb ik alle stukken doorgenomen. Op basis daarvan kon het conflict tot in detail worden gereconstrueerd, hetgeen een interessante inkijk oplevert in de diplomatiek en het dagelijks leven in dit tijd.

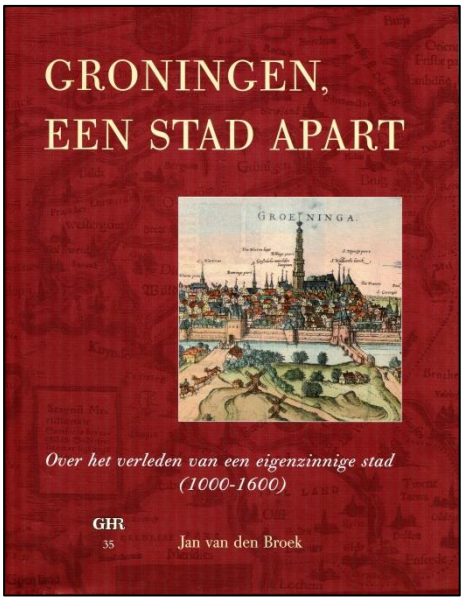

Het derde hoofdstuk gaat over 'Groningen en de voorbijvaart van Emden'

Wie daarvoor belangstelling heeft moet het derde hoofdstuk uit mijn *Groningen, een stad apart* uit 2007 lezen.

Door de bestudering van het dossier ben ik er ook achter gekomen hoe het komt dat Nederland en Duitsland het tot op de dag van vandaag oneens zijn over de loop van de staatsgrens in de Eems.

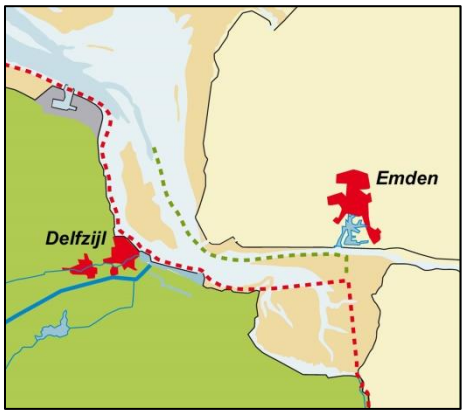

De staatsgrens in de Eems

Volgens de Duitsers ligt de grens op de laagwaterlijn langs de westelijke oever (de rode lijn), volgens de Nederlanders volgt ze de stroomdraad van de rivier (groene lijn).

De kwestie is op zichzelf al erg ingewikkeld, maar dit wordt nog verergerd door het opzettelijke bedrog dat van Oostfriese zijde meermalen in deze zaak is gepleegd, de onduidelijkheid van de officiële stukken en de misverstanden die daarvan het gevolg waren.

Ik zal proberen daarvan iets te vertellen, maar de beschikbare tijd is zo kort dat ik me tot de hoofdzaken moet beperken en de leuke details onbesproken moet laten.

Emden en de Dollard

(kaart uit de 18e eeuw, wellicht teruggaand op een 17e-eeuws origineel; GrA 1536-4913)

De Emders verklaarden in 1531 dat ze al 150 jaar tevoren van de keizer een privilege hadden gekregen waarin stond dat niemand voorbij Emden mocht varen. Volgens hen gold dat voor alle schepen, zowel die vanaf zee kwamen als die welke vanuit Westfalen naar het noorden voeren. Elk schip moest in Emden aanleggen en zijn lading ter verkoop aanbieden.

Bewijsstukken voor dit zogenaamde '*recht* van *Niderlage'* konden de Oostfriezen niet laten zien, maar het is – gelet op de geografische situatie – zeker niet vreemd dat een dergelijke gewoonte in het verleden vanzelf was gegroeid. Zeeschepen waren immers te groot om de Eems op te varen, en rivierschepen waren niet geschikt voor de vaart op open zee. Het was dus logisch dat Emden zich ontwikkelde tot overslag- en marktplaats, waar ook allerlei tollen werden geheven. De plaats lag gunstig aan de buitenbocht van de Eems, daar waar de stroomsterkte het grootst was, zodat de haven vanzelf op diepte bleef.

Het doorbreken van de zuidelijke Eemsdijk bij Pogum als gevolg van de Cosmas en Damianusvloed van 1509 veroorzaakte een drastische verandering van de situatie.

Emden en het Nesserhoofd

(detail van de kaart van Friesland, Groningerland en Eemsland met omliggende streken, door Nicolaas Visscher uit 1649; GrA 1536-5137).

Na de doorbraak van de zuidelijke Eemsdijk bij Pogum verlegde de rivier zijn loop naar het zuiden. Emden kwam daardoor in een dode hoek te liggen die in toenemende mate aan verzanding onderhevig was.

Desondanks hielden de Emders – en het gravenhuis – vast aan hun gepretendeerde rechten. Geen enkel schip mocht – tenzij met uitdrukkelijke toestemming en tegen betaling van een afkoopsom – Emden voorbijvaren en ook moesten er allerlei tollen worden betaald.

De Groningers waren het daarmee niet eens. Die hadden na het graven van het Damsterdiep (1424) toegang gekregen tot de Eems en hadden enkele decennia daarna met de hoofdeling Ulrich Cirksena van Greetsiel – dezelfde die in 1464 door de keizer tot rijksgraaf in Oost-Friesland werd verheven – een verdrag gesloten op grond waarvan ze meenden vrijstelling te hebben van de *Niderlage*. Daar kwam nu nog bij dat de rivier zich na 1509 een andere weg had gevonden zodat schippers die naar Westfalen wilden helemaal niet meer langs Emden hoefden te varen.

Uit getuigenverklaringen in het dossier over de Emder Voorbijvaart weten we dat Groninger schuitenmakers de Eems opvoeren naar de houtrijke streken van Westfalen, daar hout kochten, nieuwe schepen bouwden en deze benutten om ook weer met hout te beladen. Zo voeren ze met hun nieuwe schepen en ladingen hout de Eems af en wilden vanaf Pogum oversteken naar Reide om zo langs de westelijke oever Delfzijl en het Damsterdiep te bereiken. Omgekeerd voeren Groninger schippers met boter en kaas via dezelfde route de Eems op om hun vracht naar Westfalen te brengen.

Op het plaatje zien we in de rode cirkel ook het Nesserlander hoofd, een palissade die in 1583 door de Emders tussen Nesserland (het laatste restje van Reiderland dat de stormvloeden had overleefd) en Pogum is geslagen met een tweeledig doel. Enerzijds hoopten ze dat deze barrière de rivier weer in zijn oude bedding zou dwingen, anderzijds moest ze voorkomen dat schepen ten zuiden van Nesserland de Eems zouden opvaren en zo de Emder *Niderlage* zouden ontwijken.

Van de gelegenheid maak ik gebruik om snel de ontwikkeling van de situatie van de Eems bij Emden te laten zien, gebruik makend van het artikel 'De ontstaansgeschiedenis van het Dollardlandschap; natuurlijke en antropogene processen' door Drs. Peter C. Vos en Dr. Egge Knol, geschreven voor het symposium over de geschiedenis van de Dollard, dat op 19 september 2009 door de Stichting Verdronken Geschiedenis is gehouden te Leer (Ostfriesland).

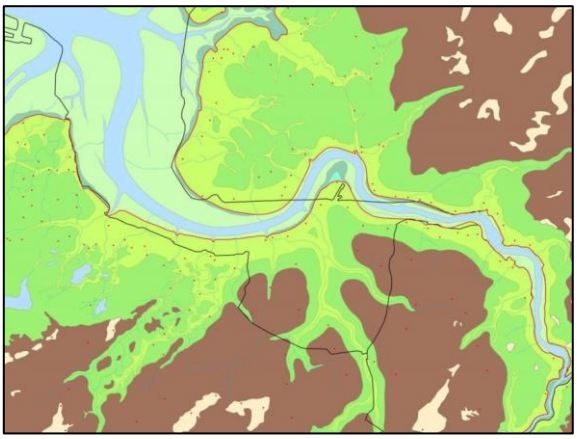

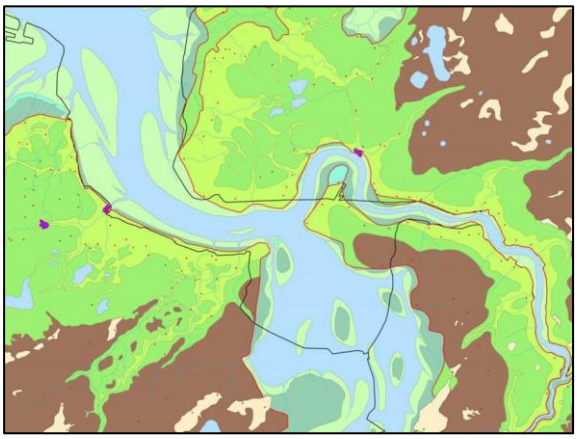

Knol en Vos c. 1250 (links) en c. 1500 (rechts)

Op het rechter kaartje zien we dat ten oosten van Reide een groot gat is ingebroken. Tegenover Emden ligt nog het uiteinde van een stuk vasteland.

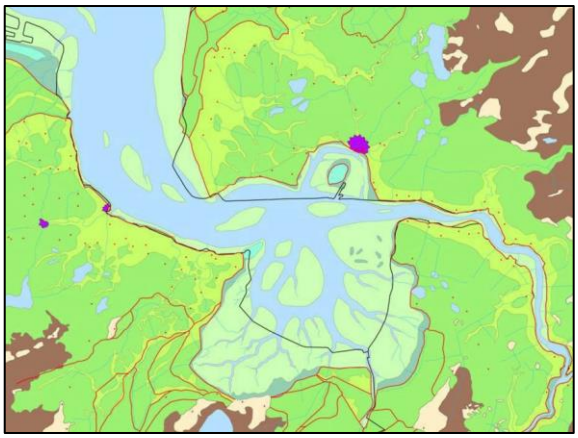

Knol en Vos c. 1550 (links) en c. 1750 (rechts)

In 1509 is bij Pogum een zuidelijke rivierdijk doorgebroken. Het linker plaatje laat op die plek nog een droogvallende kwelder zien. Uit het dossier over de Emder voorbijvaart weten we echter dat schippers eenvoudig aan de zuidzijde voorbij Nesserland konden varen en de haven van Emden niet meer hoefden aan te doen.[1]

Het rechterplaatje laat zien dat halverwege de 18e eeuw grote delen van de Dollard al weer zijn ingepolderd.

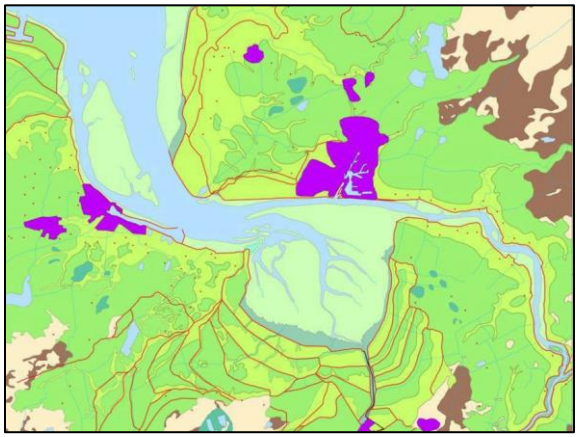

Knol en Vos c. 2000

Oost-Friesland in de 17e eeuw

(uitsnede uit de kaart van Friesland, Groningen, Drenthe en Oost-Friesland gemaakt door Nicolaas Visser in de periode 1660-1670; GrA 1536-5137)

[1] GrA 2100-925.35.5.

Alvorens het dossier over de Emder voorbijvaart te openen is het dienstig om enkele woorden te wijden aan het relatief jonge graafschap Oost-Friesland. Net zoals in de Friese landen ten westen van de Eems waren er in Oost-Friesland in de late middeleeuwen hoofdelingengeslachten die elkaar hevig beconcurreerden. Halverwege de 15e eeuw wist Ulrich Cirksena zich zover op te werken dat hij de keizer kon vragen om de titel van graaf. Ulrich droeg zijn eigen bezittingen aan de keizer over en ontving ze van hem in leen (1464). Sindsdien mocht hij zich 'graaf in Oost-Friesland' noemen. Dat is wat anders dan 'graaf ***van*** Oost-Friesland'. Ulrich was alleen graaf in zijn voormalige bezittingen, die gelegen waren in het gebied dat Oost-Friesland heet en tussen de Eems in het westen en de Wezer in het oosten ligt.

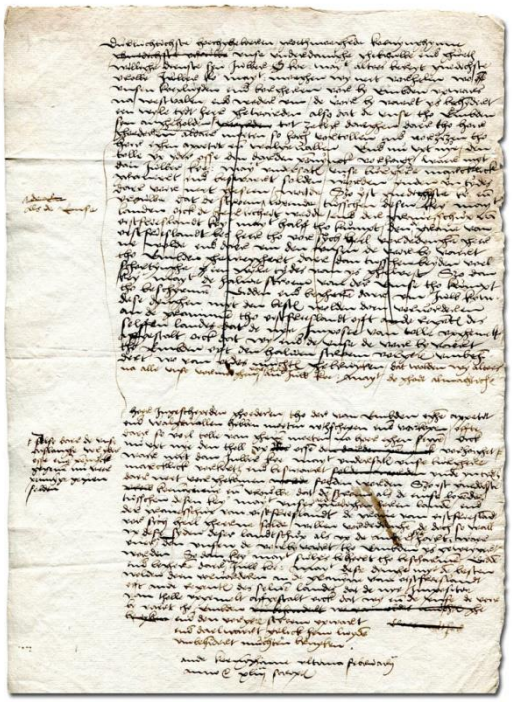

Burgemeesters en raad klagen over Emden (1543)

Het dossier van de Emder Voorbijvaart begint met dit concept uit 1543.

(GrA T2100-925.7.1)

Ook al is het met het oog op de geografische situatie begrijpelijk dat zich in Emden – net zoals in Groningen – gewoonten hebben ontwikkeld die men later 'stapelrecht' is gaan noemen, voor schippers en kooplieden was het wel lastig. Het verhinderde Westfalingen om de Groninger markt te bezoeken en ook de Groningers konden niet zelf hun boter en kaas naar de markten in Münsterland brengen.

Op 28 februari 1543 maakte stadssecretaris Johannes Voget een ontwerp voor een brief aan koningin Maria van Hongarije. Daarin riep hij de hulp in van de regering in Brussel tegen de Oostfriezen die – zo meenden de Groningers – het algemene recht en oude afspraken aan hun laars lapten. Ze hielden Groningse schepen aan en dwongen de schippers hun lading in Emden aan wal te brengen en te verkopen. Bovendien hadden ze eigenmachtig de tarieven verhoogd van de verschillende tollen die handelaren en schippers in Emden verschuldigd waren.

Een groot stuk van het eerste concept is doorgehaald met verticale strepen. Uit de doorhalingen blijkt dat de secretaris het schrijven van deze missive een moeilijke klus vond. De bestuurlijke verhoudingen waren ingewikkeld en diplomatieke en juridische correctheid was geboden.

De Groningers rekenden erop dat de Brusselse regering – zo zij niet begaan was met het lot van de benadeelde Groningers – in elk geval weinig ingenomen zou zijn met het standpunt dat door de Oostfriezen werd ingenomen inzake de Eems. Die hadden laten weten dat de Eems bij Oost-Friesland hoorde en dat zij om die reden gerechtigd waren om met de rivier te doen wat ze wilden.
Zoiets – zo dachten de Groningers – is lijnrecht in strijd met de hoogheid onze landsheer, Karel V. Hem komt als heer van Stad en Lande op zijn minst de westelijke helft van de rivier toe en als keizer van het Duitse Rijk is hij de baas van de graaf van Oost-Friesland.

In de brief wijst het stadsbestuur erop dat de Eems weliswaar tussen het gebied van de keizer en dat van het graafschap Oost-Friesland loopt, maar dat de graaf van Oost-Friesland die hele stroom voor zich opeist. Van zijn kant stelt het stadsbestuur zich op het standpunt dat de Eems zowel tot deze als tot de overzijde behoort. 'Wat er op de Eems gebeurt gaat ook de keizer aan.'

Uit de bronnen blijkt dat Groninger kooplieden al sinds 1529 hinder ondervonden van de Emder maatregelen. De Groningers hebben toen wel geprotesteerd, maar waarschijnlijk lukte het hun toen – Groningen was toen Gelders – niet om voldoende steun voor hun zaak te vinden. De aanleiding voor de klacht van 1543 was de verhoging van de heffingen die de Emders in 1541 hadden ingevoerd.

Dat ze zich met deze klacht tot Brussel wendden heeft alles te maken met de in het Groninger raadhuis gekoesterde hoop dat de regering van Karel V wellicht bereid zou zijn om de Groningse positie te steunen.

Maria van Hongarije (1505-1558).

De brief van 28 februari 1543 was gericht aan Maria van Habsburg, een zuster van Karel V, die sinds 1526 weduwe was van koning Lodewijk II van Hongarije. Van 1531-1555 was zij voor haar broer landvoogdes over zijn Nederlandse erflanden en als zodanig hoofd van de regering te Brussel.

Het antwoord van Maria van Hongarije (11 maart 1543)

(GrA 2100-925.7.3)

De Brusselse regering had in deze jaren veel belangstelling voor de ontwikkelingen in Oost-Friesland. Dat hield verband met oude Hollandse en Bourgondische aanspraken op dit gebied, maar ook met de economische en militaire betekenis van de Oostfriese havens. Bovendien was er, meer recent, sprake van verontrustende gebeurtenissen op religieus gebied.

In Oost-Friesland werd niet-orthodoxe predikers geen strobreed in de weg gelegd. Daardoor was het graafschap een bedreiging voor de rechtzinnigheid en maatschappelijke rust in Karels Nederlanden. De Brusselse regering wilde dit gevaar neutraliseren en probeerde om die reden ook vat te krijgen op de ten oosten van Oost-Friesland gelegen gebieden Esens, Wittmund en Jever.

Het Hof te Brussel

We mogen daarom aannemen dat de Oostfriese claim op de Eems in Brussel werd beschouwd als een welkome provocatie.

In elk geval zag Maria's regering voldoende reden om de Oostfriese regering tot de orde te roepen. Ze deed dat door middel van een brief die zij naar Groningen stuurde met een begeleidend schrijven waarin ze de heren van Groningen verzocht het stuk in Emden te bezorgen en op antwoord te wachten.

Tot verdriet van de Groningers haalde deze interventie niets uit. Maar door middel van gezanten bleven ze in Brussel aandringen op het nemen van dwangmaatregelen tegen het Emder stadsbestuur.

Karel gelast sancties tegen de Oostfriezen

(GrA 2100-467)

Als keizer van het Duitse Rijk was Karel voortdurend op reis. Slechts zelden was hij in Brussel, de hoofdstad van zijn Nederlanden.

In de herfst van 1545 vaardigde hij te Brussel dit bevelschrift uit waarin hij verklaarde dat de bestuurders van Oost-Friesland en Emden zich weerspannig gedroegen tegen het Rijk en dat ze de onderdanen van zijn eigen erflanden lastigvielen zonder daartoe gerechtigd te zijn. Hij gelastte daarom zijn ambtenaren beslag te leggen op alle Oostfriese schepen en goederen die in de Nederlanden werden aangetroffen. Ze zouden deze moeten vasthouden totdat er bij wijze van losgeld een bedrag van ƒ25 per schip en 5% van de waarde der lading zou zijn betaald.

Om verschillende redenen was dit een gevaarlijke maatregel. Afgezien van de Groningers had niemand in de Nederlanden enig belang bij deze sanctie tegen de Oostfriezen. Integendeel: het in beslag nemen van Oostfriese schepen en hun lading zou ongetwijfeld Oostfriese tegenmaatregelen uitlokken, zodat de eigen kooplieden niet meer veilig waren. Dit was slecht voor de economie en zou op den duur ook het overheidsgezag ondermijnen. Een vergelijking met de huidige tegen Poetin gerichte sancties ligt voor de hand.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat Karels bevel alleen in Groningen werd opgevolgd.

Karel V bij Mühlberg (1547); schilderij door Titiaan

Bovendien was het gezag van Karel in deze jaren niet vanzelfsprekend. De protestantse vorsten rebelleerden tegen hem vanwege zijn houding in de religiekwestie. Karel achtte zich verplicht het katholieke geloof en de kerk te handhaven en de 'oproerige ketterijen' uit te roeien.

Op 24 april 1547 versloeg Karel in de slag bij Mühlberg weliswaar een confederatie van protestantse vorsten en steden (de Schmalkaldische bond), maar de onrust verdween niet.

In de jaren 1547-1548 boog de Rijksdag te Augsburg (de 'geharnaste Rijksdag') zich onder meer over de volgende thema's:

- de eenheid van het Rijk vs. de godsdienstige verscheidenheid
- de positie van de Bourgondisch-Habsburgse erflanden vs. het Rijk

Beide onderwerpen waren van het hoogste belang voor de ontwikkeling van Europa.

In de marge van de 'geharnaste Rijksdag' te Augsburg en in aansluiting bij de gewichtige thema's van die tijd vaardigde Karel twee door de Brusselse regering voorbereide decreten uit:

- herroeping van de bepalingen in de Oostfriese leenbrief voor zover deze in strijd waren met de uit 1398 daterende Hollandse rechten;
- verbod voor de Oostfriezen om eigenmachtig tol te heffen en bevel om de Groningers vrije voorbijvaart te verlenen.

Pikant is de manier waarop het eerste decreet werd gemotiveerd. Volgens de keizer hadden de Oostfriezen op slinkse wijze de strekking van de Oostfriese leenbrief opgerekt. In de oorspronkelijke oorkonde van 1 oktober 1464 stond dat Ulrich Cirksena zijn eigendommen aan de keizer had opgedragen, deze van hem in leen terugkreeg en daarbij de titel van rijksgraaf mocht voeren. De namen van de betreffende goederen werden in de akte opgesomd, waarbij werd aangetekend dat deze gelegen waren in het gebied tussen de Westereems en de Wezer en tussen de Noordzee en de 'Duitse grens'.

Karel V in 1548

Portret van de keizer ten tijde van de Rijksdag te Augsburg, eveneens door Titiaan (Alte Pinakothek te München).

Bij akte van 24 september 1528 – bij het aantreden van graaf Enno II, de opvolger van graaf Edzard, die op 14 februari 1528 was overleden – had Karel V de leenakte van Ulrich Cirksena bevestigd. Maar men had hem niet de echte oorkonde van 1 oktober 1464 (maandag na St. Michiel) voorgehouden, maar een nep-akte, die zogenaamd van 30 september 1454 (ook maandag na St. Michiel) dateerde en waarin ook Jever en Esens werden genoemd als bij Oost-Friesland behorend. In Spiers, waar de akte van 1528 is uitgevaardigd, hadden de medewerkers van de keizerlijke kanselarij deze interpolatie niet opgemerkt. In Brussel merkte men dit bedrog wél, maar toen was het te laat om er nog iets aan te doen.[2] De ongefundeerde Oostfriese aanspraken op Esens en Jever stonden haaks op het streven van de Nederlandse regering om door het smeden van een coalitie met deze gebieden beter grip te krijgen op de gang van zaken in het gebied tussen de Eems en de Wezer.

Karel V

In 1536 hebben Stad en Lande Karel V aangenomen als hun landsheer. Daardoor werd dit gebied onderdeel van de Bourgondische Erflanden, die voor het overgrote deel bij het Duitse Rijk hoorden. Tegelijk was Karel van Habsburg ‘gekozen’ koning/keizer van het Duitse Rijk.

Keizer Karel V (Gent, 24 februari 1500 – Cuacos de Yuste, Spanje, 21 september 1558) die eerst Karel van Luxemburg had geheten, stamde uit het Huis Habsburg. Hij was sinds 1506 landsheer van uiteindelijk (1543) alle Nederlandse gewesten, van 1516 tot 1556 als Karel I koning van Spanje en van 1519 tot 1556 als Karel V Rooms-Duits keizer.

[2] De onechte, op 30 september 1454 gedateerde leenakte is ook opgenomen in de oorkonde waarbij Maximiliaan ten behoeve van de graven Edzard en Uko de belening bevestigde en die gedateerd is op 5 april 1495. Deze oorkonde is echter alleen in afschrift bekend en het is niet uitgesloten dat ze vals is. De akte van 1528 is de vroegste echte akte waarin de valse tekst van 1454 voorkomt.

Karel had in het conflict tussen Groningen en Emden twee petten op. Enerzijds was hij als landsheer van Stad en Lande de evenknie van de graaf van Oost-Friesland, anderzijds was hij als opperhoofd van het Duitse Rijk verantwoordelijk voor de orde in het hele Duitse Rijk.

In die laatste hoedanigheid moest hij ook de rechten beschermen van rijksgraven, zoals die van Oost-Friesland. Deze dubbelrol maakte het voor de Groninger stadssecretaris moeilijk om te schrijven dat Karel op zijn minst de halve Eems toekwam. Misschien zou Karel – of zijn ambtenaren namens hem – zich storen aan een formulering waarin de keizerlijke majesteit op één lijn werd gezet met een gewone graaf.

Viglius van Aytta (1507-1577)

Stad en Lande van Groningen en ook Oost-Friesland hadden aanvankelijk buiten de horizon van de Nederlandse regering in Brussel gelegen. Dat deze nu toch zoveel belangstelling aan de dag legde voor Oost-Friesland en ook met kennis van zaken kon handelen had alles te maken met de positie die de Friese jurist Wigle van Aytta van Zwichem in deze jaren in het Habsburgse regeringsapparaat te Brussel bekleedde.

Viglius van Aytta

Viglius ab Aytta Zuichemus (Wirdum, 19 oktober 1507 – Brussel, 8 mei 1577) keerde na een academische carrière elders in Europa in 1542 naar de Nederlanden terug. Op voorspraak van Nicolas Perrenot de Granvelle benoemde Karel V hem tot lid, en in 1549 tot voorzitter van de Geheime Raad te Brussel.

Bovendien werd hij in 1543 ook lid van de Grote Raad van Mechelen en in 1554 zelfs voorzitter van de Raad van State. Dit laatste was uitzonderlijk: lidmaatschap van de Raad van State was oorspronkelijk voorbehouden aan de hoge adel. Dat Viglius als jurist van burgerlijke afkomst voorzitter van deze raad werd dankte hij aan zijn uitzonderlijke bekwaamheden, maar leidde wel tot irritatie bij de adel.

Op het plaatje is Viglius afgebeeld in een statie-ornaat dat kon wedijveren met de uitdossing van de hoogste edelen. Een sprekend voorbeeld van de in adellijke kringen benijde en gehate *noblesse de robe*.

Viglius was het brein van de Brusselse regering dat zich bezighield met de complexe en uiterst gevoelige relatie tussen de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk en de reorganisatie van het Rijk voorbereidde, die op de Rijksdag van Augsburg (1548) leidde tot de vorming van de Bourgondische Kreits binnen het Rijk. Daarbij werden de erflanden in juridische zin losgemaakt van het Rijk.

Overbodig te zeggen dat Groningen in Viglius een deskundig en invloedrijk aanspreekpunt in Brussel had: deze man kende als geen ander de verhoudingen in de noordelijke Nederlanden en wist op welke knoppen hij moest drukken om zijn zin te krijgen.

Gravin Anna van Oldenburg en Delmenhorst, weduwe van Enno van Oost-Friesland

Anna van Oldenburg (14 november 1501 in Oldenburg – 24 september 1575 in Emden) was de tegenspeelster van Groningen en de regering in Brussel. Ze was de echtgenote van graaf Enno II van Oost-Friesland, die in 1528 als graaf was aangetreden en in 1540 overleed. Tussen 1540/42 en 1561 was ze regentes voor haar minderjarige zonen Edzard, Johan en Christoph. (*'de jonge graven'*).

Anna liet in haar land de verschillende confessies naast elkaar bestaan en probeerde de aanhangers ervan vreedzaam te laten samenleven.

In haar reacties op de stellingnamen van Groningen en de Brusselse regering hield ze onverstoorbaar vast aan de Oostfriese positie. Daarbij beriep ze zich steevast op haar beklagenswaardige en zwakke positie als weduwe en op haar taak om de rechten van de 'jonge heren' te behouden. Elke mogelijkheid om tijd te winnen greep ze aan. Ze deed dat met veel succes. Jaren gingen op deze manier voorbij, jaren waarin het Rijk steeds verder dreigde te desintegreren en de positie van de keizer alleen maar zwakker werd.

Het is dan ook de vraag of het door Viglius in een onderonsje met de Groninger syndicus Herman Abbring op 27 oktober 1549 geopperde idee om de verheffing van de Cirksena's tot rijksgraaf ongedaan te maken enige kans van slagen zou hebben gehad.

Delegaties uit Groningen en Emden hebben elkaar in deze jaren meermalen ontmoet.
Deze gesprekken leverden niets op. Doordat er een gedetailleerd verslag van bewaard gebleven is, weten precies wat er gebeurd is op de conferentie die op 14 mei 1550, daags voor Hemelvaartdag, in de kapittelzaal van het Broerklooster te Appingedam is gehouden.

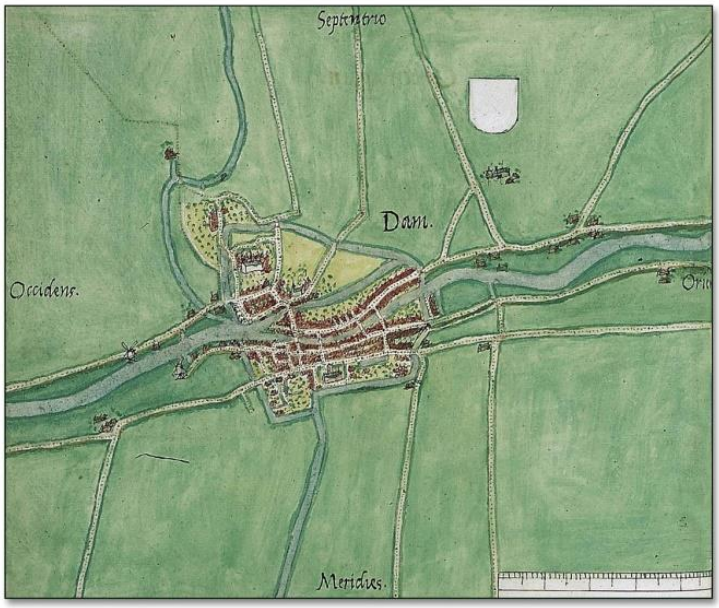

Appingedam volgens Jacob van Deventer
(c. 1560)

Bij deze gelegenheid las de Oostfriese delegatie een privilege voor waarin de *Niderlage* te Emden door de keizer werd bevestigd en waarin Jever en Esens genoemd werden als onderdeel van Oost-Friesland.[3] Ze verklaarden dat de frase 'van de Westereems tot aan de Wezer' in de leenakte betekent dat de hele Eems bij Oost-Friesland hoort.

De Groningers bestreden dat. Volgens hen was de betekenis van deze woorden dat de westgrens van het graafschap van Ulrich Cirksena en zijn opvolgers door de Westereems loopt, om duidelijk te maken dat ook het eiland Borkum bij Oost-Friesland hoort, iets wat voor hen niet ter discussie stond.

Bij wijze van antwoord lieten de Groningers het privilege zien dat Viglius twee jaar tevoren had laten opmaken en dat Karel V in 1548 aan het einde van de Rijksdag te Augsburg had uitgevaardigd.

In deze akte verklaarde Karel de Emder maatregelen voor onrechtmatig en verleende Groningen vrijstelling van de *Niderlage* te Emden. Wanneer de Emders zouden volharden in de boosheid zou bij wijze van straf overal in de erflanden dubbele tol van de Oostfriezen worden geheven, net zolang tot de Oostfriezen zouden inbinden.

---

3 Hier is sprake van een misverstand. De Groningers hebben niet precies begrepen wat er werd voorgelezen. Het gaat om twee verschillende stukken: (1) het privilege van 4 november 1494 (OUB II 1414) over de Niderlage en (2) de (wellicht valse) bevestiging van de (zeker) valse leenbrief van 1454 (OUB I 677) d.d. 5 april 1495 (OUB II 1433).

Een mooi stuk

(GrA 2100-470)

Het privilege dat Karel V op 30 juni 1548 te Augsburg voor Groningen had uitgevaardigd en waarbij de stadjers werden vrijgesteld van de Emder maatregelen geldt bij de Groninger Archieven nog altijd als een van de pronkstukken.

Zoals gezegd is het document uitgevaardigd aan het slot van de Rijksdag van Augsburg, waar de status van de Bourgondische Kreits is geregeld en het zgn. Interim werd afgekondigd (een tijdelijke regeling van de godsdienstkwestie, in afwachting van wat het Concilie van Trente zou besluiten).

Maar het duurde nog vele maanden alvorens de Brusselse regering de stappen zette die nodig waren om daadwerkelijk tegen Oost-Friesland op te kunnen treden.
Eerst moest immers vastgesteld worden of de Emders al dan niet gehoor gaven aan het in Augsburg verleende en in Appingedam getoonde privilege.

Om dat te doen liet het Groninger stadsbestuur op 8 augustus 1550 een met boter en kaas beladen schip voorbij Emden varen. Het werd prompt aangehouden en gedwongen terug te keren naar Emden. Daaruit bleek dat de Emders het keizerlijke privilege aan hun laars lapten.

Nadat dit in Brussel was gemeld besloot de regering over te gaan tot uitvoering van de aangekondigde dwangmaatregelen: Oostfriezen zouden in Stad en Lande moeten worden gearresteerd en goederen van Oostfriezen moesten in beslag worden genomen. Opnieuw kregen de Groningers een imposant stuk mee met het zegel van de keizer (6 oktober 1550). Met dit stuk in de hand moesten ze waar ze maar wilden in de Nederlanden bij de autoriteiten langs om hen op de hoogte te stellen van de wens van de keizer.

Groningen mag tegen de Oostfriezen optreden

(GrA 2100-478)

Zegel van Karel V

Het is niet waarschijnlijk dat daarvan veel terecht is gekomen. We zagen al dat men elders in de Nederlanden niet van zins was om ten behoeve van het verre Groningen profijtelijke handelsrelaties op het spel te zetten. We horen daarom alleen over arrestaties en beslagleggingen in Stad en Lande.

In reactie daarop deden de Oostfriezen hetzelfde met alle Groningers die ze te pakken konden krijgen. Al met al leverden de dwangmaatregelen alleen ellende en verbittering op.
Wat er ook gebeurde, beide partijen bleven onwrikbaar vasthouden aan het eerder ingenomen standpunt.

Maar in het voorjaar van 1551 lijkt daarin plotseling verandering te zijn gekomen.
Burgemeester dr. Johan Sickinge liet – wellicht na moeizame besluitvorming in het Groninger raadhuis – de Oostfriezen weten dat men aan Groninger zijde de maatregelen tegen de Oostfriezen zou opheffen als de gravin bereid was de in beslag genomen goederen los te laten. Burgemeesters en raad van Groningen zouden verder genegen zijn om opnieuw met de Oostfriezen te praten en te bekijken of men het toch niet met elkaar eens kon worden en alles als een wederzijds misverstand terzijde schuiven.

Bij gebrek aan bronnen moeten we gissen naar de oorzaken van deze toch vrij plotselinge koerswending in Groningen. Er is echter wel een aantal mogelijke motieven te noemen:

- te grote schade voor de eigen economie
- twijfel aan de effectiviteit de Brusselse maatregelen
- de onverzettelijkheid van gravin Anna
- het door economische voorspoed gesteunde zelfbewustzijn van Emden
- de voor eenieder zichtbare verzwakking van de centrale regering.

Het laatste punt hangt onder meer samen met Karels kruistocht tegen de ketterse bewegingen in de Nederlanden. Op grond van religieuze overwegingen of eenvoudig vanwege het gevaar van maatschappelijke onrust was vrijwel geen enkel stadsbestuur bereid om Karels ketterplakkaten uit te vaardigen en de naleving ervan af te dwingen. Alle regionale en lokale gezagsdragers doken weg. Zelfs in regeringskringen zaaide Karels beleid twijfel en onzekerheid.

Keizer Ferdinand van Habsburg (1503-1564)

Enkele jaren later haalden de Oostfriezen de volle buit binnen. Ze maakten daarbij gebruik van de wisseling van de wacht aan de top van het Duitse Rijk.
Nadat Karel in 1556 afstand had gedaan van het keizerschap trad zijn jongere broer Ferdinand – die al sinds 1521 de Habsburgse erflanden bestuurde – als rooms-koning aan en mocht zich na zijn kroning op 14 maart 1558 keizer van het Duitse Rijk noemen.

Nog vóór Ferdinand de keizerskroon opgezet kreeg herhaalden de Oostfriezen de truc die in 1528 succesvol was gebleken. Nu, bij het aantreden van de inmiddels tot volwassenheid gekomen jonge graven Edzard, Johan en Christoph, legde men de aanstaande keizer opnieuw de oude leenakte van Ulrich Cirksena voor. Niet het origineel van 1464 en ook niet de vervalsing van 1454 die in 1528 (en misschien ook in 1495) was gepresenteerd, maar een nieuwe kopie daarvan, waarin opnieuw enkele woorden tussengemoffeld waren. Deze keer werd aan de opsomming van onderdelen van het graafschap Oost-Friesland de volgende frase toegevoegd: '*mit dem Wasser die Eemse, und allen anderen schiffreichen Wassern*'.

De Eems was dus niet een grensrivier, zoals de Groningers en de regering in Brussel hadden beweerd, maar maakte deel uit van het territorium van Oost-Friesland. Ferdinands kanselarij nam de voorgelegde tekst over en maakte een nieuwe beleningsakte op die op 14 januari 1558 te Praag door Ferdinand werd ondertekend en bezegeld.

Doordat de keizer op grond van zijn oude regalen de beschikkingsbevoegdheid had over de Eems konden de Oostfriese aanspraken op deze rivier bij de belening van de jonge graven Edzard, Johan en Christoph formeel rijksrecht worden en hoefden de Oostfriezen zich vanaf dat moment niet meer te behelpen met een opgerekte en feitelijk onjuiste interpretatie van de oude leenbrieven.

Als klap op de vuurpijl herriep Ferdinand – uiteraard gesouffleerd door de Oostfriese belanghebbenden – alle privileges die met de nu uitgevaardigde leenbrief in strijd waren, ook als ze van de keizer zelf of van zijn voorgangers afkomstig waren. Dit betekende dat ook het fraaie privilege dat de Groningers in 1548 in Augsburg hadden verworven en dat hen had vrijgesteld van het Emder stapelrecht, zijn waarde verloor. Het werd '*to nichte und krafftloess gemaket und erkent*'.

Gravin Anna schreef op 14 februari 1558 aan de stad Emden dat die laatste clausule op haar verzoek was opgenomen.

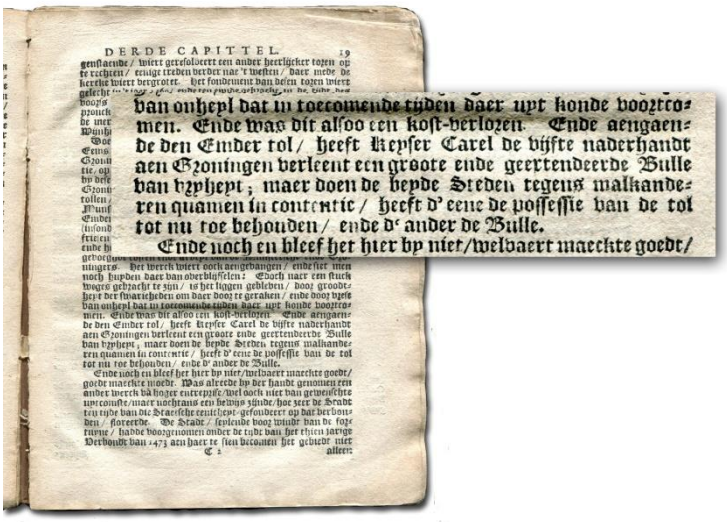
DERDE CAPITTEL 19

van onheyl dat in toecomende tijden daer uyt konde voortcomen. Ende was dit alsoo een kost-verlozen. Ende aengaende den Emder tol/ heeft Keyser Carel de vijfte naderhandt aen Groningen verleent een groote ende geextendeerde Bulle van vryheyt; maer doen de beyde Steden tegens malkanderen quamen in contentie/ heeft d'eene de possessie van de tol tot nu toe behouden/ ende d'ander de Bulle.

Ende noch en bleef het hier by niet/welvaert maeckte goedt/

Ex-syndicus Bernhard Alting over de kwestie van van de Emder voorbijvaart (1648)

Bernhard Alting, de Groninger syndicus van een goede eeuw later, besluit in zijn *Pilaren en Peerlen* het verhaal over de Emder voorbijvaart met de ironische opmerking dat *d'eene* (Emden) *de possessie van de tol* had behouden, *ende d'ander* (Groningen) *de Bulle*.[4]

De zaak zou misschien anders zijn afgelopen wanneer de Groningers ja hadden gezegd op het voorstel van Viglius om op de westelijke Eemsoever een 'contratol' in te stellen en haven te maken met een blokhuis daarbij.

Men zou van daaruit Oostfriese schippers en kooplieden kunnen onderscheppen en de Oostfriezen met gelijke munt terugbetalen: door het stellen van voldongen feiten. Op die manier zou duidelijk zijn dat keizer in zijn kwaliteit van landsheer der Nederlanden de westelijke helft van de Eems claimde. De stad Groningen was echter allergisch voor steunpunten en havens in haar achtertuin. De ervaring had geleerd dat een sterkte in de buurt tegen haar gebruikt kunnen worden en een haven zou in strijd zijn met het Groningse stapelrecht. Afhankelijk van het succes dat Viglius' idee in de praktijk zou hebben gehad kan men dus zeggen dat de Groningers de negatieve afloop van de kwestie van de Emder Voorbijvaart te danken hebben aan zichzelf en hun angst voor concurrentie.

---

4 Bernhard Alting, *De pilaren en peerlen*, 19: 'Ende aen- / gaende den Emder tol heeft keyser Carel de vijfte naderhandt / aen Groningen verleent een groote ende geextendeerde Bulle / van vryheyt, maer doen de beyde Steden tegens malkande- / ren quamen in contentie, heeft d'eene de possessie van de tol / tot nu toe behouden, ende d'ander de Bulle.'
Met de 'bulle' bedoelt Alting uiteraard het fraaie privilege dat Karel V in 1548 te Augsburg voor de Groningers had uitgevaardigd.
Ook Ubbo Emmius – die de loop van het conflict niet helemaal heeft uitgeplozen – uit zich kritisch over de 'bul van Augsburg' die hij een 'nobel voorbeeld van ijdelheid' noemt (RFH LIX 935): *Exemplum nobile vanitatis rerum talium, quae ut facile, cum offert se occasio, impetrantur in principum regumque aulis, ita vertente vultum eàdem occasione, facile rursum perimuntur: quemadmodum hic accidit. Sed Caesar cum diploma daret, vetuit tamen, ac Groningani ejus beneficio uterentur, antequam ab ipso consensum impetrassent.*
Het is soms gemakkelijk om van hoge gezagsdragers mooie privileges te krijgen, maar de omstandigheden kunnen gemakkelijk veranderen en dan sta je met lege handen.

Het raadhuis te Emden

In de jaren 1551-1559 ondergingen de handelsaktiviteiten van Emden een verdubbeling. De stad profiteerde van de oorlog tussen Habsburg en Frankrijk, waardoor de Hollandse handel in het nauw raakte.

Emden bereikte in de jaren 1570-1573 het toppunt van haar bloei, vooral als gevolg van de vele immigranten. De stad werd toen ook een gereformeerd bolwerk dat steeds vaker in conflict kwam met de Lutherse graaf Edzard.

Het in de jaren 1574-1576 in renaissance-stijl opgetrokken 'Rathaus am Delft' was een welsprekend en overtuigend blijk van de welvaart van de stad Emden en het zelfbewustzijn van zijn bestuurders. Het is gebouwd naar een ontwerp van de Antwerpse bouwmeester Laurens van Steenwinkel (c.1517-1585), die het raadhuis in zijn vaderstad als voorbeeld nam. Het werd volledig verwoest bij het bombardement dat Emden op 6 september 1944 trof en deze stad voor 80% met de grond gelijk maakte.

Vogelvluchtplattegrond van Emden uit de stedenatlas van Braun en Hogenberg (1575).

De grafelijke burcht stond in het uiterste zuidwesten van Emden, ten westen van de Grote Kerk.
Aan de rechterkant – ter plaatse van Groß en Klein Faldern – is de stadsuitbreiding te zien die nodig was vanwege de explosieve groei die Emden doormaakte.

De Oostfriese *Heimat* begint bij de laagwaterlijn in Delfzijl

De Groninger rechten speelden daarna nauwelijks nog een rol. De Staten-Generaal waren na verovering van Groningen in 1594 nauw betrokken bij de ontwikkelingen in Oost-Friesland, maar bemoeiden zich niet met het grensverloop. Bij de Westfaalse vrede van 1648 werd de '*Emshoheit*' van Oost-Friesland erkend.

Toen Oost-Friesland in 1744 onderdeel van Pruisen werd veranderde er niets en ook bij het Verdrag van Meppen tussen Nederland en het koninkrijk Hannover bleef de zaak zoals ze was.

In 1960 sloten de staat der Nederlanden en de Duitse Bondsrepubliek het Eems-Dollard Verdrag. Het bevat praktische regelingen, maar de souvereiniteitskwestie werd niet geregeld.

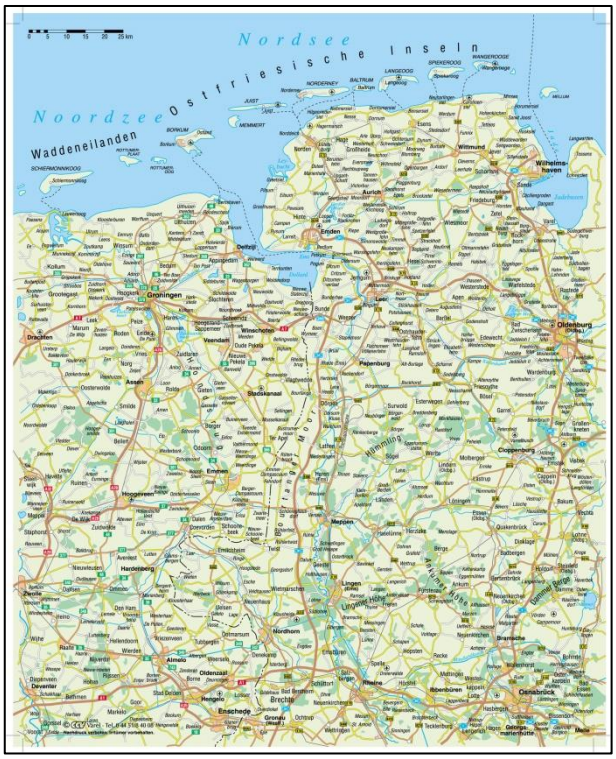

Kaart van de Eems-Dollard-Regio (1984)

(GrA 1536-7627)

Dit wordt weerspiegeld door de kaart van de Eems-Dollard regio. Daarop ontbreekt eenvoudig een grensmarkering

Van tijd tot tijd speelt de kwestie van de souvereiniteit weer even op, maar tot nu toe is het steeds gelukt om praktische regelingen te treffen.

Kaart van de Eems-Dollard-Regio (1984)

De grensduiding stopt even boven Nieuwe Statenzijl.